

FOLYAMATOSSÁG ÉS VÁLTOZÁS

EGYHÁZSZERVEZET ÉS HITÉLET
A VESZPRÉMI PÜSPÖKSÉG TERÜLETÉN
A 16–17. SZÁZADBAN

*A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán
2017. augusztus 30–31-én rendezett
konferencia előadásai*

Szerkesztette

Karlinszky Balázs – Varga Tibor László

Veszprém, 2018

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
--------------	---

A VESZPRÉMI PÜSPÖKSÉG A 16. SZÁZADBAN

<i>Nemes Gábor</i> PIETRO ISVALIES BÍBOROS VESZPRÉMI PÜSPÖK	9
--	---

<i>Laczlavik György</i> VESZPRÉMI PÜSPÖKÖK 1511–1549 KÖZÖTT	47
--	----

<i>Fazekas István</i> A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK VESZPRÉMI PÜSPÖKEI BÉCSI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN	65
---	----

<i>Bilkei Irén</i> A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYE ZALAI HITELESHELYEI A MOHÁCSI VÉSZ UTÁN	81
--	----

<i>F. Romhányi Beatrix</i> A SZERZETESRENDEK SORSA A 16. SZÁZADI VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYÉBEN	95
---	----

<i>Vida Beáta</i> A ZIRCI URADALOM A 16. SZÁZADBAN A LEGÚJABB KUTATÁSOK TÜKRÉBEN.....	109
---	-----

<i>Kanász Viktor</i> PROTESTÁNSOK ÉS KATOLIKUSOK A 16. SZÁZADI KANIZSÁN.....	125
---	-----

A PROTESTANTIZMUS INTÉZMÉNYESÜLÉSE
A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYE TERÜLETÉN

Csepregi Zoltán

DUNÁNTÚLI PRÉDIKÁTOROK A REFORMÁCIÓ SZÁZADÁBAN:

AZ EVANGÉLIKUS LELKÉSZI ADATTÁR

ELSŐ KÖTETE (1522–1610) ALAPJÁN.....155

Németh Balázs

BEYTHE ISTVÁN ÁGENDÁJÁNAK (1582)

MENTALITÁSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE171

Fekete Csaba

SAMARJAI MÁTÉ JÁNOS ÁGENDÁJA (LITURGIKUS KÉZIKÖNYVE)183

Szabó Előd

KANIZSAI PÁLFI JÁNOS

DUNÁNTÚLI REFORMÁTUS PÜSPÖK ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE..... 203

Hudi József

PRESBITÉRIUMOK A DUNÁNTÚLON A 17. SZÁZADBAN.....215

Pátkai Ádám Sándor

A REFORMÁCIÓ HATÁSA A DUNÁNTÚLI TEMPLOMÉPÍTÉSZETRE.

A VESZPRÉMI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE

KÖZÉPKORI EREDETŰ TEMPLOMAI 235

KÖNYVKULTÚRA A 16–17. SZÁZADI DUNÁNTÚLON

Bartók Zsófia Ágnes

A REFORMÁCIÓ ELŐTTI MAGYAR NYELVŰ SZÖVEGEK HASZNÁLÓI

(ELŐTANULMÁNY) 255

Monok István

A NÉMETÚJVÁRI ISKOLA KÖNYVTÁRÁNAK TEOLÓGIAI ARCULATA..... 269

Zvara Edina

ESTERHÁZY PÁL PROTESTÁNS KÖNYVEI..... 279

Monok István

A NÉMETÚJVÁRI ISKOLA KÖNYVTÁRÁNAK TEOLÓGIAI ARCULATA

A ma Güssingben, a ferences rendház könyvtárában őrzött régi könyvállományról tulajdonképpen soha, senki nem mondta meg, hogy végül is ez kinek volt a könyvtára. Ma biztosan: „*Franziskanerbibliothek in Güssing*”.¹ Többféleképpen nevezik azonban a múltra tekintve: „Batthyány könyvtár”, „A protestáns iskola könyvtára”, „Ferences könyvtár”. Utóbbi nem kétséges, és miután ennek a 18. századból fennmaradt egy katalógusa,² ez a történeti réteg jól elválasztható a ma is az épületben őrzött régi könyvanyagtól. Ebben a katalógusban ugyanis azok a könyvek, amelyeket nem a ferences rend Németújvárra települése után (1638) szereztek be, nem nagyon szerepelnek. Akkor sem, ha a meglévő könyvekben sokszor találkozunk a 17. századi ferences könyvtári bejegyzésekkel is („*Conventus Nemetujvariensis*”). A protestáns teológia semmiképpen sem szerepel, ugyanakkor az olyan tematikus csoportokban, amelyek konfesszionálisan kevésbé jellemezhetőek, jelen vannak olyan könyvek is, amelyek 1638 előtt már Németújváron voltak. Ilyen tematikus csoport például az, a korabeli szakrendi kialakítások között egyedülálló egység, mint a „*opera Ciceroniana*”, vagy „*Oratores*”, de ugyancsak a „*Historici et Chronologi*”, illetve a „*Juristae*” is. A ferences, 1742-es katalógus külön sorolja fel a „*Scholasticos libros*”, és ebben számos olyat is említenek, amelyek éppen Batthyány Boldizsár³ vagy a 16. századi protestáns lelkészek bejegyzését őrzik.⁴

A 16. századi iskolai könyvanyagot vizsgálva világossá vált, hogy ezek a protestáns iskolában használt könyvek voltak, vagyis helytálló a „protestáns iskola könyvtára” megjelölés is. Ezek között a könyvek között is sok akad, amelyek az iskolát alapító főúr tulajdonjegyét hordozzák, vagyis Batthyány Boldizsárét. Őrajta kívül más, protestáns személyekét (lelkészek, tanárok) is.

Az iskolai könyvtárakban a „Tanári könyvtár” csak a 18. század végétől vált el a „Diák könyvtártól”, ahogy a könyvanyag megnőtt, és ahogy főállású

¹ MAGYAR, 1980.

² ZVARA, 2008. 230–259. (1742, 1743, 1744.)

³ MONOK-ÓTVÖS-ZVARA, 2004.

⁴ ZVARA, 2013.

könyvtárosokat kezdtek alkalmazni.⁵ Ennek megfelelően a korai újkori Magyarországon ritka az olyan „iskolai könyvtár”, amelynek állománya a tankönyvként használt kötetekre, szövegkiadásokra, és a diákok által is könnyen értelmezhető történeti, földrajzi művekre korlátozódott volna. Vannak jelek ugyanakkor, hogy az iskola könyvtárát nem akarták teljesen heterogén összetételűvé tenni, illetve a diákságot távol akarták tartani – ahogy vélték – a koruknak nem megfelelő olvasmányoktól. A brassói Johann Honter-féle iskola például szorosabban véve iskolai könyveket gyűjtött, és a magánszemélyek adományai is ilyen jellegű anyagra koncentráltak.⁶ Említhetjük a trencsényi evangélikus iskolának adott könyvek jegyzékét (Forgách Imre adománya),⁷ amely ugyancsak egy színvonalas, de iskolában jól használható kis könyvtár. Érdekes az a jegyzék is, amely a besztercebányai *bibliotheca publica* anyagából kiválogatott „*libri scholastici*”, amelyeket átadtak az iskolának.⁸

A nagyobb protestáns kollégiumok könyvtára (Debrecen, Sárospatak,⁹ vagy éppen Nagyenyed) persze jelentős teológiai anyagot is felhalmozott, és a könyvtárat a *senior* diákok kezelték, az ifjak korlátozás nélkül olvashatták a könyveket. Talán ezért is válogatta ki valaki a nagyenyedi kollégium könyvtára anyagából az angol nyelvű és a presbiteriánus gondolkörben születet könyveket.¹⁰ A Magyar Királyságban és Erdélyben azonban sehol nem volt olyan könyvtár – tegyük hozzá, ma sincsen –, amelyik azt a luxust megengedhette volna magának, hogy a maga anyagi erejéből tematikus arculatot alakítson ki magának.

Akkor tehát, amikor a németújvári protestáns iskola diákjai és tanárai rendelkezésére álló könyvtár teológiai arculatáról beszélünk, tudnunk kell azt, hogy az ilyen arculat kiszolgáltató volt az adományozók ízlésének, műveltségének, kulturális horizontjának. Vagyis nem a vezető tanár vagy az udvar lelkésze alakította ki ezt. „Keletkezett”, ahogy az egyes a könyvadományok megérkeztek. Aztán persze az egész potenciális olvasmányanyagként szolgált. És sokszor valóban olvasták is a könyveket. Meggyőződésem, hogy egy-egy könyvtár tematikus összetétele akár évszázadokra eldöntötte a környék olvasmányízlését. Erről több esetben magam is utalást tettem (Sárospatak és Debrecen összehasonlításakor),¹¹ de mások is erre a megállapításra jutottak.¹² A könyvek használatáról természetesen külön kell tájékozódni. Önmagában az, hogy potenciálisan rendelkezésre állt az olvasmány, nem biztos, hogy hatott is. Ráadásul az olyan könyvek, amelyek – főként a 21. századból nézve – „érde-

⁵ MONOK, 2007.

⁶ MONOK, 2018.

⁷ FARKAS et al., 1992. 3–9.

⁸ MONOK, 1996a., ČIČAJ et al., 2003. 13–16.

⁹ FEKETE et al., 1988. 7–137. (Sárospatak), 139–324. (Debrecen).

¹⁰ MONOK et al., 1991. 171–198.

¹¹ MONOK, 2009.

¹² OLÁH, 2016.

kesnek” tűnnek, nem biztos, hogy nem azért voltak meg, mert azokat valaki pusztán „érdekesnek” találta. Magam pesszimista vagyok abban a tekintetben is, hogy Batthyány Boldizsár paracelziánus érdeklődésű lett volna, ahogy ezt újabban olvashatjuk.¹³ Ugyan így, azzal, hogy egy württenbergi exuláns, Johann Jacob Knaus weigeliánus és rózsakeresztes iratokat is magával hozott Németújvárra, és azokat – bár nem tudjuk biztosan – a protestáns iskolának ajándékozta, nem gondolom, hogy ez a szellemiség jelen volt a Vas megyei településen.¹⁴

Ennél sokkal érdekesebb a kép. Az egyházatyák és a középkori teológia lényegében hiányzik, bár Szent Ágoston alapművei megvoltak, közülük a *Val-lomások* különösen fontos egy protestáns iskolában is. A katolikus teológia is jelen volt, főként persze az iskola megalapítása (1569) előtti szerzők dominálnak, olyan kérdésekről írva, amelyek ismerete a teológiai műveltség alapjaihoz tartoztak. Az ezekről a kérdésekről kifejtett vélemény jobbra a Biblia egyes részeinek magyarázatain keresztül nyilvánult meg, illetve ilyen formában vannak jelen a könyvtárban. Vagy egy-egy vita kapcsán úgy, hogy a katolikus szerző műve, illetve a rá adott protestáns (jellemzően lutheránus) válasz is megvan. Ilyen például Roberto Bellarmino (1542–1621) jezsuita kardinális műve a *Konkordienbuch* bírálatáról németül (Petrus Hansonius fordításában),¹⁵ és az erre adott tübingeni, Jacobus Andreae (1528–1590) vezetésével adott lutheránus válasz (két példányban is).¹⁶ Felbukkan katolikus szerző műve a lutheránus–kálvinista viták mentén is. Ilyen a jezsuita Martinus Becanus (1563–1614), II. Ferdinánd gyóntatója, aki ugyan kevésé volt elviselő a lutheránusokkal kapcsolatban, mint a kálvinistákkal szemben, mégis az utóbbiak ellen írt műve található Németújváron,¹⁷ igaz, az 1615-ből származó supra-libros nem egyértelmű bizonyíték arra, hogy a könyv már a ferences rendház alapítása előtt is ott volt.

Martin Luther és Philipp Melanchthon művei jelenlétének vizsgálata önmagában is érdekes. Batthyány Boldizsár lutheránus szellemiségét a könyvtárának összetétele is mutatja.¹⁸ Luthert németül és latinul olvashatta. A wittenbergi, Melanchthon által szerkesztett latin nyelvű *Opera omnia* mellett a *Genesis-kommentár*, a *Methodus doctrinae*, a *Confessio fidei*, a Johann Eckkel való vita négy darabja, németül pedig számos apró kiadvány (*Sendbriefe*), a pápa ellen írott traktátusa, illetve újszövetségi könyvek kommentárjai voltak meg könyvtárában. Melanchthon művei közül az Artemidórosz-álmoskönyvhöz írt

¹³ BOBORY, 2005., BOBORY 2009.

¹⁴ MONOK, 2003a., MONOK, 2003b.

¹⁵ A jegyzetek terjedelmét szétfeszítené, ha minden említett könyv címléírását is itt közölnénk. A katalógus kiadása folyamatban: MONOK–ÖTVÖS–ZVARA, 2019. A helyszínen kézbe vehető: TABERNIGG, 1972. Most csak a könyvek raktári jelzetét közöljük: Güssing 4/169. (VD 16 B 1623).

¹⁶ Güssing 4/205., 5/124. (VD 16 A 42).

¹⁷ Güssing 9/71.

¹⁸ MONOK–ÖTVÖS–ZVARA, 2004.

jegyzetek, a *Carion-krónika* kiadása, a *Synopsis doctrinae*, az Úrvacsorával kapcsolatos ítéletei, illetve a az összes művek három kötete állt Batthyány rendelkezésére saját könyvként. Persze ennél több könyve is biztosan volt, hiszen unokája, a katolizált Batthyány Ádám könyvtárában még 1651-ben is volt Melanchthon *Grammatica*, illetve egy Luther-Biblia kiadás. Ezeket pedig a katolikus főúr biztosan nem maga vásárolta. Az iskolai könyvtárban¹⁹ Melanchthonnak csaknem minden teológiai, egyházszerzői munkája megvolt, érdekes módon a filológiai munkássága nem reprezentált (véltetően azokat a könyveket a patrónus főúr az udvari könyvtárban tartotta). A legkorábbi Luther-kiadás, egy 1520-ban Lipcsében megjelent mű, *Sermo de praeparatione ad moriendum*. Ezt időben követően Luther csaknem összes műve dokumentálható az iskola könyvtárában. Ez a gazdagság köszönhető a családfők (Batthyány Boldizsár, Ferenc) folyamatos támogatásának, a Beythe család tagjainak (István, András, Imre),²⁰ akik az udvar környezetében éltek, a Batthyány birtokokra érkező számos – bajorországi, stájerországi, württenbergi, csehországi stb. – exuláns lelkésznek.²¹

Nem mondható ez el a helvét teológia képviselőiről. Jean Calvin mindössze a Jób könyvéhez írt magyarázatainak két kötetével van jelen, németül (Casparus Olivetanus fordításában).²² Ulrich Zwingli (1484–1531) két munkája volt kézbe vehető: a *De vera et falsa religione* valóban alapmű, és egy evangélium kommentár.²³ Henricus Bullinger (1504–1575) több munkája van jelen a polcokon, evangélium és Jeremiás könyvének magyarázataitól kezdődően, a zsinatról, a keresztény tökéletességről és a tévedések eredetéről írt munkája lehetett ismert Németújváron.²⁴ Théodore de Bèze (1519–1605) munkássága sem túlzottan reprezentált, az Újszövetség kiadással, egy grammatikával és két könyvvel, utóbbiak a válásról és a poligámiáról szólnak.²⁵ A korai helvét reformátorok közül említhető még Caspar Megander (1495–1545) neve is, akinek Pál leveleihez írott kommentárjai voltak az iskola könyvei közt.²⁶ Rögtön megemlítem, hogy a református teológusok könyveinek nagyobb része Beythe István bejegyzését őrzi, más részük a württenbergi exulánsokkal érkezett.

Anélkül, hogy a lutheránus teológián belüli irányzatok képviselőit részletesen felsorolnám, megjegyzem, hogy a németújvári iskola könyvtárában az az anyag valóban gazdag. Jellemzésére hármas utat választottam. Először meg-

¹⁹ TABERNIGG, 1972., MAGYAR, 1976. 236–269., PUMM 1992.

²⁰ ZVARA, 2013.

²¹ MONOK, 2003a., MONOK 2003b.

²² Güssing 5/150., 5/151.

²³ Güssing 6/101., illetve utóbbi 6/184.

²⁴ Az említés sorrendjében: Güssing 7/214., 4/585., 4/51. (egy másik példány: 6/198.), 3/84., 6/169.

²⁵ Güssing 3/49., 7/193., 3/85.

²⁶ Güssing 6/184.

említem azokat, akik az említett helvét szerzőkkel vitatkoztak. Ez után jellemzem a gnesiolutheránusok és flippisták közti viták résztvevőinek könyveit – nem feledkezve meg a köztük közvetítő teológusok, így Jacobus Andreae (1528–1590), Martin Chemnitz (1522–1586), Nikolaus Selnecker (1530–1590), Andreas Musculus (1514–1581), vagy David Chytraeus (1530–1600) említéséről –, majd legvégül a főleg tübingeni, ortodox lutheránus teológia túlsúlyát emelném ki, nevekkal. Utóbbiak már azon teológusok, akik a 17. század 20-as, 30-as éveiben haltak meg.

Jelen van néhány nonkonformista szerző is, de főleg a kritikájuk. Említem Caspar Schwenckfeld (1490/91–1561) és Valentin Weigel (1533–1588) nevét. Hasonlóan tehetem Francesco Stancaroval (kb. 1501–1574) kapcsolatban is, igaz, neki egy Bullinger ellenes irata, illetve egy Andreas Osianderrel (1498–1552) való véleményváltása ismerhető a könyvtárból.

Fontos, hogy csak a teológiai arculat első olvasatban látszó jellegzetességeinek kiemelésére vállalkozok, egy mélyebb elemzés egyrészt nagyobb teológiai jártasságot, másrészt könyvnyi terjedelmet igényelne. Nem foglalkoztam a számtalan prédikációgyűjteménnyel sem, bár megemlítem, hogy a legtöbb ezek közül is lutheránus szerzőtől származik.

Kifejezetten Jean Calvin elleni irat kevés van, általában a *calvinianismus* ellen írnak többen. Tilemann Hesshus (1527–1588) Bezát és Calvint is támadja,²⁷ hasonlóan Wilhelm Holderhez (1523–1587).²⁸ A fő vitapartnerük azonban Johann Wigand (kb. 1523–1587), akinek csaknem valamennyi műve megvolt Németújváron. Ugyan harmadik írócsoportként jeleztem az új generációt, de a *calvinismus* elleni iratok többsége tőlük származik, így itt említem őket: Aegidius Hunnius (1550–1603), Balthasar Mentzer (1565–1627), Caspar Finckius (1578–1631), Johann Baptist Weiganmeir (1587–1629), Simon Gediccus (1551–1631), ifjabb Andreas Osiander (1562–1617), de említhetem a magyarországi származású Albert Grawert (1575–1617) is.

Azok közül, akik kifejezetten Ulrich Zwingli ellen írtak, már többük könyve jutott el a Magyar Királyság nyugati végén lévő faluba. Johann Wigand (kb. 1523–1587), Johann Marbach (1521–1581), id. Lucas Osiander (1534–1604), Johannes Magirus (Koch, 1537–1614). A névsorból látszik, hogy olyanok is vitatkoztak vele, akik az ortodox lutheránusokkal nem mindenben értettek egyet.

Matthias Flacius Illyricus (1520–1575) csaknem minden munkája elérhető volt az érdeklődők számára Németújváron. Az *adiaphorista vitában* ő Melanchthon ellen foglalt állást az új egyházrendtartás és a hagyományos katolikus álláspont közeledésében lépést tevő *Lipcsei Artikulus* (1548) kapcsán. Utóbbi vitája vezetett azután az úgynevezett *Augsburgi Vallásbékéhez* (1555),

²⁷ Güssing 3/34.

²⁸ Güssing 7/161.

majd oldódott fel a vita a *Formula Concordiae* elfogadásával (1577). A már említett, a Magyar Királyságban is tevékeny (Késmárk, Kassa) Albert Grawer kései kritikája is ott volt az iskola könyvtára polcain.

Az egyháztörténetben *majorista vitaként* ismert eszmecserét Georg Major-nak (1502–1574) a bűnbocsánat kérdését az emberi jó cselekedetekkel való összekötésére vonatkozó megállapításai provokálták. A gnesiolutheránusok a vitában mereven ragaszkodtak Luthernek a *sola fide* tanához, vagyis csak a hit az, ami a megbocsátást, végső soron a megváltást eredményezi. Justus Menius (1499–1558) ebben a vitában is, ahogy majd az idősb Andreas Osianderrel (1497–1552) folytatottban is, az ortodox oldalon szerepelt (*Osianderi vita*). A *majorista* vita egy ponton összekapcsolódott az úgynevezett antinomista vitával, amellyel kapcsolatban a németújvári iskolában Johannes Agricola (1494–1566) és a már említett Andreas Musculus nevezhető meg, mint a vitában résztvevők. A vita a törvények betartásának a kegyelemben való részesülésben játszott szerepéről szólt. A vita megoldását ebben az esetben is a *Formula Concordiae* hozta, ideiglenesen.

További két olyan vita is lezajlott az ortodox lutheránusok és a filippista tábor közt, amely más összefüggésekben is ismert. A szabad/szolgai akaratról való eszmecsere első sorban Rotterdami Erasmus és Luther párbeszéd-ként vonult be az egyetemi tananyagba. Jóllehet a lutheri pozíciót később az újonnan alakult egyházon belül is kritizálták. Közülük Németújváron Johann Pffeffinger (1493–1573)²⁹ és Victorin Strigel (1524–1569)³⁰ munkáival találkozhatunk (ez utóbbi disputát nevezi az egyháztörténet *synergetikus vitának*). Ennél ismertebb Luthernek, illetve az egész lutheránus tábornak a vitája a helvét hitvallást követőkkel az Úrvacsora kérdésében. Érdekes, de a második vitához tartozó generációból a helvét oldal munkái hiányoztak a Batthyány Boldizsár alapította intézmény könyvtárából. Sem Théodore de Bèze, sem Johannes a Lasco (1499–1560) vonatkozó művei nincsenek meg, de a filippista Albert Harden (1510–1574) – aki pedig a vitában részt vett – műveit sem találjuk. A lutheránus álláspontot ebben az úgynevezett *második Úrvacsora vitában* hárman képviselik az egykori Vas megyében. Johann Brenz (1499–1570),³¹ Nikolaus von Amsdorf (1483–1565) és Tilemann Hesshus.³² Utóbbiaknak ráadásul más munkái is jelen vannak, különösen Brenz volt népszerű Biblia kommentárjaival. A vitában a lutheránus oldalon résztvevő Erhard Schnepf (1495–1558) is hiányzik, igaz, az ő fia, Theodor Schnepf (1525–1586) négy művével is ismerté válhatott.³³

²⁹ Güssing 3/68.

³⁰ Güssing 4/1., 4/21., 4/22., 4/92., 4/103., 5/27., 5/50., 5/51., 6/1., 7/62., 7/76., 7/88., 7/112., 8/139.

³¹ Csaknem minden műve megvan.

³² Güssing 5/191., 5/216., 8/168., illetve Güssing 3/81., 4/160., 6/199.

³³ Güssing 4/191., 4/198., 5/125., 5/142.

A Németújvárra a harmincéves háború kezdetén érkező menekültek hozták magukkal az említett könyveknél is modernebb, korszerűbb teológiai anyagot. Az iskola azonban csak 1634-ig állt fenn, vagyis ezek a könyvek – ráadásul a tényleges ide kerülés évét sem ismerjük – már nem kerültek használatba. Potenciálisan sem, hiszen a ferences rendház egyik helyiségében őrizték őket (ahogy ott vannak a mai napig). Az érdeklődő lelkészek persze találkozhattak egyik-másik kötettel, de azt hiszem, tényleges hatást már nem fejtettek ki.

Tanulmányom végén még egy kérdést említek meg. Az utóbbi negyed évszázadban több tanulmány foglalkozott a filippista szerzők erős nyugat-magyarországi – főleg kőszegi – jelenlétével. Az eddigiekből is láttuk, hogy Németújváron is jelentős mennyiségben voltak olyan könyvek, amelyek szerzője, szerzői közreműködője a lutheránus teológiai vitákban a filippista oldalon állt, vagy legalábbis a toleránsabb táborhoz tartozott, mint közvetítő. Philipp Melancthonról, Georg Majorról, Andreas Osianderről már tettünk említést. Az ifjabb Caspar Crucigert (1525–1597) azért hagytam a végére, mert két, Melancthon műveivel kolligátumban fennmaradt irata is megtalálható a könyvtárban. Az egyik Flacius Illyricus, a másik Schwenckfeld ellenes irat.³⁴

A 16. század, illetve a századforduló protestáns teológiai vitái tehát részletesen megismerhetőek a németújvári iskola könyvtárában. A legtöbb könyv akkor került oda, amikor Beythe István a maga lelkiismereti, illetve intellektuális harcát vívta, melyik hitvallást válassza. Számára, és más útkeresők számára is, nagyszerű olvasmányanyag gyűlt össze, hogy irányt találjanak.

De térjünk vissza a tanulmányunk kezdetén feltett kérdéshez: kell-e teológiai vitaanyag egy iskolai könyvtárba? Mármint kellenek-e ezek a könyvek a diákoknak. A mai napi válasz – már a „hivatalosság” részéről – garantáltan az, hogy: minek? Persze a válasz nem ilyen egyszerű, mert a tanároknak biztosan fontosak, a környék lelkészeinek is. A diákok számára pedig nem létezhet felesleges ismeret. Az alapozáshoz is megvoltak a könyvek. És nem egyszerűen a katekizmusokra, az egyházi rendtartásokra gondolok, de még nem is csak a sok „*margaritae theologicae*”, vagy „*Loci communes theologici*” szöveggyűjteményre. Ahogy említettem: a vallásújítók, újabb egyházak szervezőinek alapvető, programadó írásai is ott vannak a polcokon, hasonlóan ezek *opera omnia* kiadásával. Az említett szerzők munkái, az ezekben kifejtett tételek, állítások, programok értelmezéséhez, az újabb és újabb kompromisszumok megértéséhez adnak segítséget.

³⁴ Vö. KOKAS, 1991., MONOK, 1995., MONOK, 1996b.

Felhasznált források és irodalom

GÜSSING x/y = GÜSSING, Franziskanerbibliothek, Stellage (=x) / Buch (=y)

ČIČAJ et al., 2003. = ČIČAJ, Viliam et al.: *Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai, 1533–1750*. Bp.–Szeged, 2003. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3.)

FARKAS et al., 1992. = FARKAS Gábor et al.: *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*. Szeged, 1992. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.)

FEKETE et al., 1988. = FEKETE Csaba et al.: *Partiumi könyvesházak, 1621–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*. Bp.–Szeged, 1988. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.)

MONOK et al., 1991. = MONOK István et al.: *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.)

ZVARA, 2008. = ZVARA Edina (sajtó alá rend.): *Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon. Ferences könyvtárak, 1668–1750*. Bp., 2008. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/3.)

BOBORY, 2005. = BOBORY Dóra: Batthyány Boldizsár és humanista köre. Eru-díció, természettudomány és mecenatúra egy 16. századi főúr életében. *Századok* 139 (2005) 923–944.

BOBORY, 2009. = BOBORY Dóra: *The Sword and the Crucible: Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary*. Newcastle upon Tyne, 2009.

KOKAS, 1991. = KOKAS Károly: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen*. Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok III.)

MAGYAR, 1980. = MAGYAR, Arnold: *340 Jahre Franziskaner in Güssing (1638–1978)*. Graz, 1980.

MONOK, 1995. = MONOK, István: Ähnlichkeiten und Unterschiede im Buchbesitz der Stadtbürger von Rust, Güns und Ödenburg im 17. Jahrhundert. *Burgenländische Heimatblätter* 57 (1995) 174–185

MONOK, 1996a. = MONOK István: „Libri in publica libraria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: KECSKEMÉTI Gábor (szerk.): *Tarnai Andor-emlékkönyv*. Bp., 1996. 181–187.

MONOK, 1996b. = MONOK István: Ortodoxia és humanitás. *Iskolakultúra* 6 (1996/9) 28–33.

- MONOK, 2003a. = MONOK, István: Die Bibliothek des Johann Jacob Knaus. Die Reste einer württembergischen protestantischen Bibliothek in Güssing. In: KURUCZ, Gyula (hrsg.): *Jahrbuch des Ungarischen Kulturinstitutes in Stuttgart*. Stuttgart, 2003. 138–146.
- MONOK, 2003b. = MONOK István: Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában. *Magyar Könyvszemle* 119 (2003) 205–211.
- MONOK, 2007. = MONOK István: Kit nevezhetünk könyvtárosnak a XVI–XVIII. századbeli Magyarországon? In: BARÁTNÉ HAJDU Ágnes (szerk.): „Mert a szívnek teljességéből szól a száj.” *Könyvtártudományi tanulmányok Hajdu Géza 80. születésnapjára*. Szeged, 2007. 156–164.
- MONOK, 2009. = MONOK István: Református könyvgyűjtők, református gyűjtemények a kora újkori Magyarországon. In: FARBAKY Péter – KISS Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus*. Bp., 2009. 42–46.
- MONOK, 2018. = MONOK István: Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában. In: GUDOR Botond (szerk.): *A reformáció erdélyi bölcsőhelyei. Könyv, oktatás és reformáció. A protestáns oktatás évszázadai*. Nagyenyed, 2018. [Megjelenés alatt.]
- MONOK–ÖTVÖS–ZVARA, 2004. = MONOK, István – ÖTVÖS, Péter – ZVARA, Edina: *Band II. Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*. MONOK, István – ÖTVÖS, Péter (hrsg.): *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Eisenstadt, 2004. (Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI.)
- MONOK–ÖTVÖS–ZVARA, 2019. = MONOK, István – ÖTVÖS, Péter – ZVARA, Edina: *Band II: Die Bibliothek der protestantischen Schule in Güssing, 1569–1634*. MONOK, István – ÖTVÖS, Péter (hrsg.): *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Eisenstadt, 2019. (Burgenländische Forschungen. Sonderband) [Megjelenés alatt.]
- OLÁH, 2016. = OLÁH Róbert: *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály református lelkészek könyves műveltsége*. [PhD-értekezés.] Debrecen, 2016.
- PUMM, 1992. = PUMM, Liesbeth: *Die Klosterbibliothek Güssing. Ein Zeitzeuge der Reformation und Gegenreformation im burgenländischen Raum*. [Diplomarbeit.] Wien, 1992.
- TABERNIGG, 1972. = TABERNIGG, Theodor OFM: *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*. Güssing, 1972. [Manuskript.]
- VD 16. = *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts. I–XXV*. Stuttgart, 1983–2000. <http://www.vd16.de> (A letöltés ideje: 2018. április 26.)
- ZVARA, 2013. = ZVARA Edina: *A nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*. Szeged–Bp., 2013 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit IX.)

The theological profile of the (Németújvár) Güssing school's library

The holdings of the library of the Franciscan friary in Güssing (Burgenland, Austria, formerly Németújvár, Vas county, Hungary) preserves both the collection of the 16th-century nobleman, Boldizsár Batthyány, that of the Protestant school founded by him, and the books of the Franciscan cloister established by his grandson. This library was the paramount among contemporary collections in the Hungarian Kingdom, enumerating more than 2500 items at its abolishment in 1634.

The Protestant school had taken over the collection of the former Augustinian cloister and developed systematically later. The chief patron, Boldizsár Batthyány inserted also the theological pieces of his own library here, and court parsons' book bequests partly got into the collection as well. Exulants and parsons were admitted to Güssing from the late 16th century until the 30-years war, who showed their gratitude by offering their vast collections for the library.

The theological profile of the collection is uniformly Lutheran. All the intellectual trends of the 16th century and theological disputes are completely present. The four major waves of disputes between orthodox Lutheranism and Philippism might be pursued in the collection. A significant number of Flacian parsons ministered the nearby settlements, thus it is no surprise that Matthias Flacius's works are also in the library. On the other hand, however, Calvinist authors are less in numbers, and mostly disputes with them are listed. Catholic writers are missing almost completely: only their anti-Calvinist pieces are present.

Altogether the Güssing collection is not a typical school library, since a relatively major part of the works are special theological ones that complement the regular curriculum.